

Rituální kritika

PIETA ZA OBĚTI COVIDU

Radek Chlup

V posledních zhruba deseti letech se v České republice odehrává řada symbolických akcí ve veřejném prostoru, které tematizují různá společenská témata. Do naší z velké části odritualizované společnosti se tak tímto způsobem znovu vrací rituální jednání, byť ve specifické podobě, která je přizpůsobena dnešnímu důrazu na individuální kreativitu. Je proto na místě tyto akce učinit předmětem akademického zkoumání.¹

V tomto textu bych se rád podíval na jeden z takovýchto projektů. Jde o akci „Kříže za zemřelé na náměstích ČR“, kterou zorganizoval spolek Milion chvil pro demokracii 22. 3. 2021 v reakci na to, že u nás k tomuto datu ve spojení s covidem zemřelo téměř 25 tisíc lidí. Organizátoři na jejich památku namalovali smývatelným sprejem tisíce křížků na Staroměstském náměstí v Praze.

Mým cílem je podat „rituální kritiku“ této akce. Tímto termínem kanadský ritolog Ronald Grimes označuje jakousi obdobu kritiky umělecké.² Jako filmový kritik u filmu sleduje jeho vnitřní formu a dynamiku a snaží se posoudit, zda je rozvíjena adekvátně a dosahuje náležitosti účinku na čtenáře či diváka, pokouší se Grimes týmž způsobem posuzovat rituál. U jednorázových symbolických akcí, které se v mnohém podobají uměleckým performancím, je podobný přístup dvojnásob na místě. Může nám pomoci lépe reflektovat účinky, které takovéto akce na veřejnost mají. Jejich

tvůrcům pak může pomoci se při další tvorbě vyvarovat chyb.

Stejně jako filmová kritika, je žánr rituální kritiky nutně do nějaké míry subjektivní, neboť kromě interpretace zahrnuje i hodnocení. Jak ovšem Grimes zdůrazňuje, nakonec každá interpretace je hodnotící a je nakonec jen věcí míry,

Kříže na Staroměstském náměstí.

jak moc interpret svou situovanost a své zájmy dá najevo. Grimes obecně doporučuje kolem rituálu kroužit a nahlížet na něj z různých úhlů. Takto budu postupovat i já.

Základní vizuál šířený v médiích

Většina lidí akci zachytila především prostřednictvím fotografií v médiích a na sociálních sítích. Nabízely nejčastěji pohled na prázdné Staroměstské náměstí poseté tisíci bílých křížů. Šlo o působivý výjev s velkým symbolickým potenciálem. Tisíce křížů jsou samy o sobě silným obrazem, který asociuje různé vojenské hřbitovy. V komentářích na facebooku³ si její uživatelé spojovali například s Americkým hřbitovem na Omaha Beach v Normandii nebo s terezínským národním památníkem. V případě Staroměstského náměstí jsou navíc kříže symbolem více než případným, neboť v jeho dlažbě se již 27 křížů za popravené české pány nachází. Skrze ně se tak kříže za oběti covidu napojují na jeden z našich ústředních národních mýtů porážky na Bílé hoře.⁴

Symbolický efekt křížů byl dále znásoben tím, že nebyly umístěny na hřbitově, nýbrž na prázdném náměstí, které za normálních okolností bývá plné lidí. Kříže tak vytvářejí dojem, jako kdyby na daném místě zemřeli lidé, kteří jinak náměstí zaplňují. Díky tomu je lze číst i jako symbol smrti sociálního života a ztráty společenských kontaktů při epidemii. V tomto smyslu pak mohou odkazovat nejen na doslovné oběti covidu, ale i na oběti sociální – na všechny ty, kdo kvůli pandemii přišli o práci a skončili v dlužích.

⇒ Dokončení článku z předchozích stran.

a vnitřní exotice. Ve skutečnosti se stal předmětem typicky pozdně moderních procesů (může být přeměněn na institucionalizované kulturní dědictví, vytváří identitu místního společenství, je předmětem zájmu turistů a stává se zbožím), ale také „nového zakouzlení“, předmětem znovuobjevení spirituality. Takové rituály přestávají být předmětem zkoumání pro historika náboženství a stávají se zájmem etnologa.

Poznámky

1 SCHMITT, Jean-Claude „Les masques, le diable, les morts dans l'Occident médiéval“. *Razo, Cahiers du Centre d'études médiévales de Nice* 6, 1986: p. 87–119.

2 Podle slov křesťanské Bible se „satan převléká za anděla světla“ a „jeho služebníci se převlékají za služebníky spravedlnosti“. – *Bible*, 2. list Korintským 11, 14–15.

3 Orcus byl římský podsvětí bůh; ve středověkých textech je někdy zmíněn jako synonymum pro výraz „démon“ či „děbel“.

4 LE GOFF, Jacques, „I contadini e il mondo rurale nella letteratura dell'Alto Medioevo (secoli V e VI)“. In *Tempo della chiesa e tempo del mercante*, Turin: Einaudi, 1977, 99–113 (107).

5 Odkazují na: TESTA, Alessandro: *Rituality and Social (Dis)Order: The Historical Anthropology of Popular Carnival in Europe*. London-New York: Routledge 2020, kde jsou tyto teorie široce a důkladně prezentovány a diskutovány.

Zoomorphic Rituals in Europe

An interesting ritual motif can be studied transversally in European areas from antiquity to contemporary times: the performances of men disguised – and acting – as animals at certain times of the year. These performances did not usually occur during official celebrations, but during popular festivals. For centuries, these ritual practices were harshly criticized and discouraged by the Church. Nevertheless, they have proven very resilient and enduring, to the point of reaching our late modern times.

Dr. **Alessandro Testa**, Ph.D., je výzkumník a odborný asistent na Fakultě sociálních věd Karlovy univerzity. Habilituje se v oboru etnologie na Masarykově univerzitě. Je historikem, etnologem a religionistou. Specializuje se na rituály, společenskou identitu a náboženství v evropských společnostech, a to jak v minulosti, tak i v současnosti. Je editorem čtyř svazků, autorem čtyř knih a zhruba 70 článků. Než se přestěhoval do České republiky (kterou miluje), studoval a pracoval v Itálii, Francii, Španělsku, Estonsku, Německu a Rakousku.

Individuální truchlení

Svou skutečnou sílu však symbol projevil až v následujících dnech, kdy se Staroměstské náměstí stalo místem spontánního truchlení. Lidé u křížků zapalovali svíčky, kladli k nim květiny a psali jména svých zemřelých blízkých. To vše bylo opět zprostředkováno reportážemi v médiích.⁵ Někteří návštěvníci svíčky nezapalovali jen za zemřelé, ale také jako ochranný rituální úkon za aktuálně nemocné. Reportáž iRozhlasu zmiňuje například paní, která „přišla k pietnímu místu, aby své rodině třeba přinesla štěstí. Má totiž příbuzné v Holešově na Moravě a s koronavirem se léčí maminka jejího zetě a babička“.

Symbol tak zafungoval nejen jako obecná výpověď o celospolečenské tragédii, ale prokázal schopnost napojit se i na individuální, psychickou rovinu. Taková schopnost je pro účinnost symbolů klíčová. Jak ukazuje například antropolog Gananath Obeyesekere,⁶ skutečně živý symbol musí být vždy schopen skloubit významy individuální a veřejné. Musí jedince oslovovat na hluboce osobní rovině, ale současně umět komunikovat šířeji sdílené veřejné významy. Jakmile svou schopnost napojovat se na individuální psychiku ztratí, přichází o svou sílu a stává se „konvencionalizovaným“.

V tomto případě bylo navíc toto napojení o to působivější, že se v něm paradoxně snoubila rozloha přízračně prázdného náměstí s intimitou individuálního truchlení. Na fotografiích dokázal symbol často tyto protichůdné aspekty shrnout v jediném obraze.

Politické zarámování

V těchto ohledech tedy kříže na náměstích měly potenciál být vzorem vydařeného symbolického jednání ve veřejném prostoru. Problematičtější stránku představoval výklad, jímž byla akce oficiálně zarámována. Milion chviliek ji ve svém průvodním textu prezentoval jako protest proti „Vládě zmařených životů“, která v důsledku svého „totálního amatérismu“ epidemii nezvládla zkrotit.⁷ Akci doprovázela i výzva k podepsání dopisu Andreji Babišovi, který jej vyzýval, „aby ustoupil z cesty a nechal pracovat ty schopnější“.

Podobný přístup je u spolku zaměřeného na politický aktivismus pochopitelný, ale z rituálně-kritického nadhledu je omezující. Symbolické jednání ve veřejném prostoru vždy rozehrává více význa-

Pieta na Staroměstském náměstí.

Foto: Marika Vojtíšková.

mů, přičemž všechny se pak stávají jeho součástí, ať už je aktéři zamýšleli, nebo ne. „Rituální kritika mimo jiné artikuluje konflikty, k nimž při tom mezi různými výklady dochází.“⁸

Právě k takovému konfliktu došlo i u naší akce. Pieta za zemřelé je citlivou záležitostí, která se mnoha lidí osobně dotýká. Ne každý proto touží po tom, aby jeho osobní ztráta byla využívána v politickém boji. Dobře to ukazovaly komentáře na sociálních sítích. „Jsem podporovatel Milionu chviliek,“ uváděl jeden z nich,⁹ „jenže tohle se mi prostě taky moc nelíbí. Ne že by to nebylo hezké gesto, ale dle mě platí jedna zásada. Politika se nikdy nedělá na emocích, ... hrát na emoce lidí je podle mě vyloženě přízemní chování“.

Symbol zde našťastí vůči politickému zúžení významu prokázal dostatečnou imunitu. Zatímco fotografií křížů byly sociální sítě plné, jejich omezující politický výklad u nich takřka nikdo neopakoval a v průběhu týdne do velké míry zapadl. Hlavní pozornost přitahovala pieta jako taková.

Polarizující symbol

Konflikty ale nevyvolávalo jen zúžené politické zarámování. Na ještě základnější rovině se symbol ukázal jako silně polarizující v tom, že dokázal oslovit pouze tu část společnosti, která přijímá oficiální covidový narativ. Ten vidí jako prioritu záchranu co největšího počtu životů a je připraven v jejím zájmu sahat k drastickým opatřením omezujícím běžný život. V komentářích pod články velkých mediálních serverů naopak velmi silně vystupoval pohled těch, kdo daný narativ nepřijímají.¹⁰ „A na jiné nemoci se neumírá? Za tyto oběti křížek není, proč se tak vyzdvihuje jenom korona?“ – „Co takhle udělat křížek za každého kdo vlivem covidu skončil na dlažbě, či úplně zkrachoval a taky bych nechal místo na křížky, kteří spáchají sebevraždu...“

Mohli bychom být v pokušení podobné komentáře pokládat prostě za projev necitlivosti. V rámci rituální kritiky je ale třeba je brát vážně. Studujeme-li společenský účinek symbolu, jsou všechny reakce na něj důležitými „sociálními fakty“, které plynou ze širší společenské dynamiky. Podle Grimese je tedy třeba se ptát nejen na to, co rituál dělá se svými přímými účastníky, ale také na to, jak na něj reaguje okolní společnost. Nejen na to, „jaké sociální síly rituál vyzdvihuje“, ale také na to, čemu brání, „jaké skupiny jsou jím posilovány a jaké oslabovány“.¹¹ Zvláště důležité je pak „lokalizovat různé podoby domorodé kritiky a vyrovnat se s nimi“.¹² Kritické reakce jsou známkou toho, že zvolený symbol je ve svém veřejném působení něčím jednostranný. Právě to vidíme i u naší akce, kde rozlobení komentátoři v rámci kolektivní dynamiky tuto jednostrannost vyvažovali, a tím se stávali součástí pole významů, jež symbol generuje.¹³

Je jasné, že v tak polarizované situaci, v jaké se ČR v době epidemie nacházela, není možné symbolickým jednáním oslovit každého. Bylo by ale možné druhé straně od počátku víc vyjít vstříc a rámovat akci komplexnějším výkladem, který by do obětí započítával i ty sociální. Ať už lidé s lockdownem souhlasili či nikoli, covid zasáhl všechny. Velká síla symbolů spočívá právě v tom, že dokážou oslovit různé strany s různými výklady, a tím je na nějaké základnější rovině propojují. Tento sjednocující potenciál se akcí naplnit nepodařilo.

Rituální jednání

Až doposud jsem se zabýval pouze mediálním působením daného symbolu. Kříže ale nebyly jen obrazem naaranžovaným pro focení. Byly nasprejovány na jedno z hlavních náměstí v zemi. Po svém vytvoření proto již žily svým vlastním životem, který byl na záměrech tvůrců do

jisté míry nezávislý. Viděli jsme již, jak se to projevilo v individuálním rituálním truchlení. I to jsme ale zatím sledovali jen v jeho mediálních obrazech. Je proto třeba vzít v potaz i to, jak působilo místo samotné. Jak zdůrazňuje Grimes, i popis rituálu je vždy hodnotící a v rámci rituální kritiky to platí dvojnásob: „Popisujte plně, evokativně a v kontextuálních souvislostech.“¹⁴

Čtyři dny po namalování křížů se na dlažbě nacházely stovky květin, svíček a nápisů křídou. Byly zde desítky lidí. Někteří přišli položit květinu či zapálit svíčku, mnozí se jen procházeli a četli si jména zemřelých na dlažbě. Nejvýraznějším středem rituální aktivity byl nově postavený mariánský sloup. Právě kolem něj se soustředilo nejvíce svíček, někteří lidé u něj i poklekali v modlitbě. Sloup zjevně svou vertikálností a přesahem dokázal pro řadu lidí fungovat jako symbol naděje.

Zatímco na fotografiích v médiích působily kříže na prázdném náměstí jako monumentální umělecký výtvar, na místě samotném byla atmosféra zcela odlišná. Dramatičnost byla ta tam, náměstí působilo spíše „zabydlené“. I lidé, kteří přišli zemřelé uctít, se chovali uvolněně a často přátelsky konverzovali. Prostor byl vlastně zároveň hřbitovem i náměstím. Byl otevřený a vítal každého ke vstupu. Neměl závažnost hřbitovů. Po křížích bylo možné šlapat. Zároveň ale nikdo po náměstí nepřechel jen bezmyšlenkovitě z jedné strany na druhou. Lidé si byli zvláštnosti místa vědomi a pohybovali se po něm zvláště kontemplativním způsobem.

Zatímco reportáže v médiích akcentovaly závažnost a působivost individuálního zármutku, v kontextu celého místa působila pieta klidně a smířlivě. Už jen to, že lidé nebyli v černém, nýbrž ve svém běžném oblečení, atmosféru významně proměnilo. Důležitý prvek představovalo malování křídami (místy i barevnými), které bylo pravým opakem monumentální trvalosti hrobů. Malování vnášelo do prostoru hravost, kreativitu a život. Politický rozměr akce chyběl úplně.

Tato atmosféra způsobovala, že se z místa zcela vytratil polarizující rozměr. Zatímco působivé fotografie v médiích mohla snadno část společnosti vnímat jako citové vydírání, pokud by tíž lidé Staroměstské náměstí navštívili, je pravděpodobné, že by jejich dojem byl od-

Schody mariánského sloupu. Foto: Radek Chlup.

lišný. Místo samo v sobě mělo jakousi klidnou celistvost, která propast mezi různými tábory dokázala překlenout a nabízela prostor pro usmíření.

Závěr

Kříže na Staroměstském náměstí jsou jednou z neúspěšnějších symbolických akcí posledních let. Milionu chviliek se podařilo vytvořit silný vizuální výjev, který zároveň osvědčil i schopnost živě rituálně fungovat a žít dále svým vlastním životem. Organizátoři nicméně sami plně nenahlíželi závažnost a komplexnost svého počínání. Svým vlastním politickým výkladem potenciál symbolu nepodporovali, ale spíše mu stáli v cestě. Na místě samém je ale jejich vlastní výtvar naštěstí přerostl a dokázal fungovat způsobem, který vědomé záměry svých tvůrců překračoval.

Akce mimo jiné ukazuje, jak náročná je symbolická práce se smrtí. Ta se na jednu stranu při podobných akcích přirozeně nabízí. V době „tekuté modernity“ již není snadné se shodnout na jasných společných hodnotách. Právě smrt ale zůstává něčím, co na nás na všechny stále silně působí. Smrt má navíc v sobě vždy jakousi transcendenci. Ve smrti nejjasněji narážíme na hranice našeho světa a lidských možností, a to způsobem, který nelze jednoduše přejít relativizováním. I to jí dává mimořádnou symbolickou sílu.

Právě proto, že se smrt nás lidí tak silně osobně dotýká, je třeba s ní zacházet velmi citlivě. Zatímco dobře symbolicky zpracovaná smrt může být pro společenství posilou, při neopatrné práci s ní může snadno dojít k opačnému efektu. To částečně nastalo i v tomto případě. Sotva to ale lze organizátorům zazlívat. Společenská atmosféra v době pandemie byla vypjatá a nebylo jednoduché nad-

ní mít nadhled – zvláště když je člověk aktivním „bojovníkem za dobro“, což mu často jeho zorné pole spíše zužuje.

Poznámky

- 1 Jejich různé podoby probírají např. Alena Rybníčková, Radek Chlup, Martin Pehal a Evelyne Koubková, *Happening: Mezi záměrem a hrou*, Praha: AMU, 2015.
- 2 Ronald Grimes, „Ritual Criticism and Reflexivity in Fieldwork“, *Journal of Ritual Studies* 2 (2), 1988, p. 217–239; id., *The Craft of Ritual Studies*, Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 71–75. Srov. Ute Hüsken (ed.), *When Rituals Go Wrong: Mistakes, Failure, and the Dynamics of Ritual*, Leiden: Brill, 2007.
- 3 Viz Facebook, URL: <https://www.facebook.com/radek.chlup.9/posts/4091001620924367> [cit. 2021-05-21].
- 4 K Bílé hoře jako „mýtu“ viz Radek Chlup, „Politické mýty“, *Dingir* 22 (3), 2019, s. 86–88.
- 5 Viz např. „Za babičku, bratrance či souseda. Lidé u křížů na „Staromáku“ zapalují svíčky a píšou jména křídou“, 25. 3. 2021, *iRozhlas*, URL: https://www.irozhlas.cz/zpravy-domov/koronavirus-covid-staromestske-namesti-ockovani-milion-chvilek_2103250610_sto [cit. 2021-05-21]; „Když kříže na Staroměstském náměstí dostanou jména. Lidé spontánně uctívají zemřelé“, 25. 3. 2021, *Aktualne.cz*, URL: <https://zpravy.aktualne.cz/domaci/kdyz-krize-na-staromestske-namesti-dostanou-jmena-lide-spon/r~fb9ffb988d4b11eb9a61ac1f6b220ee8/> [cit. 2021-05-21].
- 6 Gananath Obeyesekere, *Medusa's Hair: An Essay on Personal Symbols and Religious Experience*, Chicago: The University of Chicago Press, 1981, s. 13–51.
- 7 Viz „Otevřený dopis Vládě zmařených životů“, *Milion chviliek pro demokracii*, 22. 3. 2021, URL: <https://milionchvilek.cz/clanek/otevreny-dopis-vlade-zmarenych-zivotu> [cit. 2021-05-21].
- 8 Grimes, „Ritual Criticism...“, p. 232.
- 9 Viz Facebook, URL: https://www.facebook.com/Aktualne.cz/posts/10158324547259387?comment_id=10158324990439387 [cit. 2021-05-21].
- 10 Viz např. komentáře pod články na Aktualne.cz (<https://www.facebook.com/Aktualne.cz/posts/10158318396574387>), <https://www.facebook.com/Aktualne.cz/posts/10158324547259387> [cit. 2021-05-21]) nebo Novinky.cz (<https://www.facebook.com/Novinky.cz/posts/10159445024024884> [cit. 2021-05-21]).
- 11 Grimes, *The Craft of Ritual Studies...*, s. 74.
- 12 Grimes, „Ritual Criticism...“, p. 232.
- 13 Je příznačné, že tatáž kritika se objevila i v chebské variantě akce, kde byla v prostředí maloměsta ještě nápadnější. Viz „Pieta v Chebu. Kříži tu uctili 192 sousedů zemřelých na covid, dočkali se hejtů“, 3. 4. 2021, *Aktualne.cz*, URL: <https://zpravy.aktualne.cz/obrazem-pieta-v-ceskem-bergamu-chebane-uctili-192-sousedu-ze/r~d381a5a2946811eba4560cc47ab5f122/> [cit. 2021-05-21].
- 14 Grimes, „Ritual Criticism...“, p. 231.

Commemorating the Covid Dead: A Ritual Criticism

The article offers a ritual criticism of a symbolic event on behalf of the covid dead organized in Prague in March 2021. It shows that the event turned into a powerful public symbol that in the subsequent days took on a life of its own, transcending the narrow political interpretation of the organizers.

Doc. Radek Chlup, PhD. (*1972), působí v Ústavu filosofie a religionistiky FF UK. Specializuje se na náboženství a myšlení klasického Řecka a na obecnou reflexi náboženství a jeho role v lidské kultuře. Věnuje se interpretaci mýtů a rituálů, přičemž ho zajímají i mýty a rituály současné (sekulární) a možnosti jejich aktivního vytváření.